

ПЛОВДИВСКИ УНИВЕРСИТЕТ

„ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ“

ЮРИДИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

КАТЕДРА: „ПУБЛИЧНОПРАВНИ НАУКИ“

АВТОРЕФЕРАТ

НА ДИСЕРТАЦИОНЕН ТРУД ЗА ПРИДОБИВАНЕ НА ОНС „ДОКТОР“

**НАЦИОНАЛНАТА ИДЕНТИЧНОСТ И ЕВРОПЕЙСКИЯТ
ИНТЕГРАЦИОНЕН ПРОЦЕС**

ДИМИТЪР ХРИСТОВ АНГЕЛОВ

в област на висше образование 3. Стопански, социални и правни науки,
професионално направление 3.6. Право, докторска програма
„Международно право и
международни отношения“

Научен ръководител: проф. д-р Ирена Илиева

гр. Пловдив

2024 г.

Димитър Христов Ангелов е зачислен като задочен докторант в докторска програма „Международно право и международни отношения“ към Катедра „Международно и сравнително право“ на Юридическия факултет на Пловдивския университет, считано от 01.03.2015 г. За негов научен ръководител е определена **проф. д-р Ирена Цонева Илиева**. Считано от 01.03.2019 г. докторантът е отчислен с право на защита на дисертационния труд в Катедра „Публичноправни науки“ на Юридическия факултет на Пловдивския университет.

Дисертационният труд с наименование „Националната идентичност и европейският интеграционен процес“ е преминал предварително обсъждане в Катедрения съвет на Катедра „Публичноправни науки“ на 29.02.2024 г. С решение на Факултетния съвет на Юридическия факултет от 05.03.2024 г. трудът е допуснат до защита пред научно жури в състав:

Председател на научното жури:

Проф. д-р Ирена Цонева Илиева, Юридически факултет на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“ (гр. Пловдив)

Членове на научното жури:

Проф. д. н. Живко Иванов Драганов, Юридически факултет на Университета за национално и световно стопанство (гр. София)

Проф. д-р Габриела Белова Белова-Ганева, Правно-исторически факултет на Югозападния университет „Неофит Рилски“ (гр. Благоевград)

Доц. д-р Тони Атанасов Димов, Институт за държавата и правото при Българската академия на науките (гр. София)

Доц. д-р Гергана Костадинова Гозанска, Юридически факултет на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“ (гр. Пловдив)

Дата и място на открито заключително заседание на научното жури: **29 април 2024 г. в заседателната зала на ИДП при БАН на адрес: гр. София, ул. „Сердика“ № 4.**

СЪДЪРЖАНИЕ

1. ОБЩА ХАРАКТЕРИСТИКА НА НАУЧНИЯ ТРУД	1
1.1. Обосноваване на избора на тема и оригиналност на настоящия труд.....	1
1.2. Предмет, цели и задачи на изследването.....	2
1.3. Методология на изследването.....	5
1.4. Структура и съдържание на дисертационния труд:.....	6
2. ИЗЛОЖЕНИЕ НА ОСНОВНИТЕ МОМЕНТИ В ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД	10
2.1. Актуално състояние на научния дебат за нацията и националната идентичност. Липса на обща теория на нацията.....	10
2.2. Исторически корени на европейската интеграция след края на Втората световна война. Отношението <i>нация – интеграция</i> в зората на обединителните процеси на Стария континент.....	12
2.3. Защита на националната идентичност в правото на ЕС. Особенности и функции на клаузата за зачитане на националната идентичност (чл. 4, пар. 2 ДЕС). Опити за правно дефиниране на „националната идентичност“.....	14
2.4. Роля на КЗНИ за определянето на политико-правния статус на ЕС и на неговите държави членки. Европейска и национална идентичност.....	21
3. ПРИНОСНИ МОМЕНТИ	25
4. НАУЧНИ ПУБЛИКАЦИИ ВЪВ ВРЪЗКА С ТЕМАТА НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД	29

1. ОБЩА ХАРАКТЕРИСТИКА НА НАУЧНИЯ ТРУД

1.1.Обосноваване на избора на тема и оригиналност на настоящия труд

Темата за нацията, национализма и националната идентичност доби актуалност в правото на Европейския съюз (ЕС), след като Договора от Маастрихт (1992) въведе изричен текст в корпуса на първичното право, задължаващ Съюза да зачита националните идентичности на държавите членки. Подобно задължение е без аналог в международното право и не може да бъде открито в учредителните актове на други международни организации. След неколкократно изменения, днес т. нар. „*клауза за зачитане на националната идентичност*“ (КЗНИ) е записана в текста на чл. 4, пар. 2 ДЕС. Тя привлече вниманието както на Съда на Европейския съюз (СЕС), който след влизането в сила на Договора от Лисабон (2007) препраща многократно към нея, така и на нарастващ брой национални конституционни юрисдикции, които я припознаха като съюзна гаранция за защита на основните конституционни норми, принципи и структури, формиращи т. нар. „конституционна идентичност“ на държавите членки от действието на интеграционния правопорядък. Съвсем очаквано, темата за правната същност и функции на КЗНИ се превърна в обект на широк академичен интерес както в рамките на ЕС, така и извън него. През изминалите близо 30 години от първоначалното въвеждане на КЗНИ в текста на Договорите бе публикувано солидно количество изследвания под формата на монографии, сборници и статии.

Това, което отличава настоящия дисертационен труд от наличните публикации по темата, е възприетия в него *интердисциплинарен подход*. Една от основните тези на предложеното изследване е, че дебатът за националната идентичност в правото на ЕС не трябва да бъде отделян от

по-общия дебат за отношенията между европейската идея и национализма, протичащ от десетилетия в политическата философия, историческата наука и социологията. Превръщането на „идентичността“ в правна концепция и установяването на задължение за нейното „зачитане“ в рамките на съюзния правопорядък открива нова перспектива за анализ на отношенията и взаимното влияние между интеграционните процеси и участващите в него държави и нации. Юридическият дискурс, неминуемо, се ползва от изследователските достижения в други клонове на хуманитарната наука, но в същото време сам би могъл да допринесе за изучаването както на нацията, така и на европейския интеграционен процес.

В настоящото изследване правото на ЕС се възприема като своеобразна лабораторна среда, в рамките на която националната идентичност, интеграцията и множеството връзки помежду им се материализират под формата на ценности, принципи и норми, които могат да бъдат емпирично обособени и подложени на съответен правен анализ. Изборът на юридическата плоскост ни позволява (1) да проследим последователните етапи от развитието на интеграционната конструкция; (2) да установим в кои материи и по какъв начин Общностите, а по-късно и ЕС, влизат в контакт с националните идентичности; (3) да проучим под какви правни форми съществува идентичността на една нация, (4) да открием субектите и факторите, оказващи влияние върху дискурса *нация – интеграция*, (5) както и да придобием една по-ясна представа за това как националната идентичност и обединителните процеси се развиват вследствие на продължителното им взаимодействие.

1.2. Предмет, цели и задачи на изследването

Предмет на настоящия труд са отношенията между националната идентичност и европейската интеграция в контекста на правната система на ЕС.

Предложеният дисертационен труд си поставя *четири основни цели*:

- 1) Да установи съществува ли общоприето научно разбиране за произхода и същността на нацията и националната идентичност;
- 2) Да установи съществува ли непреодолим конфликт между националната идентичност и обединителните процеси, стартирали в Европа след края на Втората световна война;
- 3) Да очертае актуалните юридически форми на взаимодействие между националната идентичност и европейската интеграция в рамките на правото на ЕС;
- 4) Да определи актуалното политико-правно състояние на Европейския съюз и на членуващите в него държави във връзка със задължението за зачитането на националната идентичност, предвидено в чл. 4, пар. 2 ДЕС.

С оглед постигането на така дефинираните четири цели са формулирани следните по-конкретни *задачи*:

- По *първата цел*:

- 1) Критично представяне на академичния дебат за историческия произход и същността на нациите, националната идентичност и национализма;
- 2) Преглед на научните достижения по темата и съществуващите проблеми, свързани с изследването на националната идентичност;

3) Анализ на перспективите за постигане на общотeorетично познание за нацията и националната идентичност.

- По втората цел:

- 1) Анализ на събитията, процесите и движещите сили, довели до възникването на съвременните интеграционни процеси в Европа;
- 2) Определяне на политико-правните параметри на европейския интеграционен проект, съгласно първоначалната редакция на учредителните договори;
- 3) Теоретичен анализ на европейската интеграция, нейните цели и същност;
- 4) Оценка на ефекта от създаването и развитието на европейския интеграционен проект върху националните идентичности на участващите в него държави членки.

- По третата цел:

- 1) Анализ на политико-правната еволюция на европейския интеграционен проект от 60-те години на миналия век до наши дни;
- 2) Определяне на ефекта от интеграционните процеси върху *националния* суверенитет;
- 3) Изясняване на причините, обусловили въвеждането на специално задължение за зачитане на *националната идентичност* в първичното право на ЕС;
- 4) Анализ на правната природа и функции на клаузата за зачитане на националната идентичност (КЗНИ), записана в чл. 4 пар. 2 ДЕС;

5) Изследване на опитите за дефиниране на националните идентичности на държавите членки на ЕС в контекста на съюзното право;

● По четвъртата цел:

- 1) Определяне на актуалния политико-правен статус на държавите, участващи в интеграционните процеси;
- 2) Определяне на актуалния политико-правен статус на Европейския съюз;
- 3) Анализ на възможностите за формиране на европейски тип политическа идентичност.

1.3. Методология на изследването

Настоящото изследване възприема *интердисциплинарен подход*. Проблемът за отношението между националната идентичност и интеграционните процеси в рамките на ЕС е разгледан през призмата на правото, историческата наука, политическата философия и социологията. Към всички засегнати теоретични парадигми, доктрини и историографски заключения е подходено критично, като целта на автора във всеки един случай е била да се придържа максимално към емпиричния материал, независимо от неговите форми – исторически извори, източници на правото или статистически данни.

Дисертационният труд няма за отправна точка конкретно учение или теоретична школа, а напротив – почива на разбирането, че научният дебат по темата се характеризира със силно вътрешно разделение. И националната идентичност, и европейската интеграция са обект на впечатляващо количество, често противоречащи си, но при все това

солидно аргументирани и имащи своите последователи, научни разработки. В настоящия труд е направен опит да бъдат претеглени предимствата и слабостите на възможно най-широк кръг от теории и концептуални модели, като онези от тях, преминали през ситото на критичния анализ, впоследствие биват използвани за постигането на набелязаните по-горе изследователски цели и задачи.

1.4. Структура и съдържание на дисертационния труд:

Дисертацията се състои от въведение и четири глави с раздели, точки и подточки, като завършва със заключение и библиографска справка. Трудът е с общ обем от 415 страници, включително съдържанието и библиографията. Към дисертационния труд е приложена декларация за оригиналност и достоверност. Библиографската справка включва 407 заглавия научна литература (монографии, сборници, статии и източници на електронен носител), 79 единици практика на съюзни, международни и национални юрисдикции и 964 бележки под линия.

В **Първа глава** е извършен общ исторически преглед на научния дебат за произхода и същността на нациите, националната идентичност и национализма. Целта на това начинание е да бъдат претеглени възможностите за постигне на общотеоретично познание за националната идентичност, което евентуално да бъде приложено в контекста на съюзното право. Разгледани са основните теории за произхода и същността на нациите, национализма и националната идентичност. Специално внимание е обърнато на терминологичните и методологическите трудности, свързани с изследването на нацията. Извършеният преглед на академичния дискурс включва (1) най-ранните разработки по темата за националната идентичност, дело на философите-романтици от XVIII и XIX в.; (2) прочита на националната

идея в работите на историците, марксистите, либералите и пионерите на социологията от XIX и началото на XX в.; (3) ученията на двамата пионери на науката за национализма – Карлтън Хейс и Ханс Кон; (4) както и основните теоретични школи, занимаващи се с проблематиката нациите и национализма от 60-те години на миналия век до наши дни – модернизъм, перениализъм, примордиализъм, етно-символизъм, феминизъм, постмодернизъм и др.

Във **Втора глава** е направен анализ на историческия произход на европейските интеграционни процеси от края на Втората световна война до началото на 60-те години на XX в. Изборът на този времеви период не е случаен. Именно в годините, делящи капитулацията на Германия през м. май 1945 г. и края на ерата „дъб Гол“ във Франция, Западна Европа прави съзнателен завој към интеграцията. Извършен е критичен преглед на решаващите събития и процеси, които довеждат до учредяването, укрепването, а по-късно и до задълбочаването на интеграционния проект. Главата завършва с обзор на основните теории за европейската интеграция и анализ на мястото на националния суверенитет и националната идентичност на държавите членки в процеса на създаването и еволюцията на първите Европейски общности.

Стъпвайки върху основите на направените в предходните две глави заключения, **Трета глава** въвежда изследването изцяло в руслото на правото на Европейския съюз. Тя започва с анализ на политико-правното развитие на европейския интеграционен проект от 60-те години на XX в. до наши дни, в рамките на който са потърсени причините, обусловили въвеждането на специален (и безпрецедентен) нормативен механизъм за защита на „националната идентичност“ в интеграционния правопорядък – почти четири десетилетия след неговото създаване. Проследена е историята на клаузата за зачитане на националната идентичност от нейното въвеждане с Договора от Маастрихт (1992) до последната „голяма“ ревизия

на първичното право, извършена с Лисабонския договор (2007). Анализирани са също така функциите, които тя изпълнява в първичното право на ЕС, отношенията ѝ с други договорни норми и принципи на съюзното право, както и спецификите на нейното тълкуване и прилагане в практиката на СЕС. Специално внимание е обърнато на темата за правното дефиниране на понятието „национална идентичност“, като в тази връзка са потърсени отговорите на три ключови въпроса: (1) какво е нормативното съдържание на понятието „нация“; (2) кой разполага с необходимата компетентност и легитимност да „определи“ националната идентичност в правото на ЕС; и (3) какъв модел на „нации“ (и респ. – национализъм) легитимира интеграционната правна система?

В **Четвърта глава** изводите, натрупани в хода на изследването, биват приложени с цел определянето на актуалния политико-правен статус на Европейския съюз и този на неговите държави членки. В тази връзка е направен анализ на въздействието на съюзното право върху четирите класически компонента на „държавността“, познати ни от международното право – територия, постоянно население, ефективно управление и способност за водене на самостоятелни отношения с други държави. Обърнато е специално внимание на КЗНИ, като особен вид право на държавите членки в рамките на интеграционната конструкция, което няма аналог в учредителните актове на познатите ни международни организации.

Анализът на политико-правния статус на ЕС се фокусира върху два популярни теоретични модела за същността на интеграционната конструкция – (1) този, квалифициращ я като „*Федерация на държави*“ и (2) този, според който Съюзът представлява особен вид *международна организация*. Изложени са спецификите на двете концепции и тяхната връзка с действащата договорна уредба, като в заключение авторът излага аргументи за предпочитанието си към втория модел.

Четвърта глава завършва с кратък преглед на съвременните дискусии за формирането на „европейска идентичност“ като последица от продължаващите повече от половин век обединителни процеси на Стария континент. Предложеният анализ е изцяло фокусиран върху политико-правния аспект на идентификацията на гражданите на държавите членки със Съюза. Специално внимание е обърнато на теоретичния модел на „конституционния патриотизъм“, който в най-голяма степен разкрива същността на европейската идентичност и позволява да се обясни връзката ѝ с националната идентичност.

2. ИЗЛОЖЕНИЕ НА ОСНОВНИТЕ МОМЕНТИ В ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

2.1. Актуално състояние на научния дебат за нацията и националната идентичност. Липса на обща теория на нацията.

В дисертационния труд се поддържа тезата, че към настоящия момент не съществува общоприето учение за нацията и национализма. Причините за това са много и разнообразни – (1) несъгласието между учените относно точния обхват на проблемите, които трябва да бъдат засегнати в една теория на нацията; (2) терминологичните трудности и липсата дори на съвсем общо съгласие относно дефинициите на ключови понятия и теоретични концепции; (3) липсата на общ набор от цели и методи, които да движат всички теоретични търсения в областта на национализма в една и съща посока; (4) високото ниво на политизиране и ценностна обремененост на научния дискурс и др. Ако все пак трябва да обобщим прегледа на академичния дебат за нацията, трябва да признаем, че наличните към настоящия момент учения не успяват да обхванат в пълнота дори най-съществените теми в материята, каквито са тези за произхода на нациите, природата и значимостта на националната идентичност, ролята на националистките идеологии за формирането на националните общности, както и ред други.

Липсата на обща теория на „нацията“ при все това не трябва да се разбира като липса на какъвто и да е било научен напредък. Въпреки несвързания и неподобяващ набор от множество спорадично пресичащи се

монолози теоретичен дискурс все пак е възможно да бъдат направени някои общи заключения относно произхода и същността на нациите, които съответстват, ако не на всички, то поне на по-голямата част от популярните подходи в доктрината. Общият извод, който може да формулиран, преглеждайки множеството твърде хетерогенни изследвания е, че нацията не може да бъде определена посредством нейните обективни характеристики. Ако се абстрахираме от историческите и културни партикуларизми, присъщи на всяка национална общност, то „нацията“ следва да бъде определена абстрактно като съвкупност от хора, които приемат, че са нация. Всеки опит за допълнителна конкретизация на тази дефиниция създава възможност за атакуването ѝ с емпирични аргументи. Това, което рационалният анализ ни позволява да установим относно „нацията“, е, че тя представлява вид социален модел, съществуващ и развиващ се в човешкото съзнание. Естествено, подобен, наглед *субективистки*, подход не бива да ни навежда на мисълта, че нацията няма обективна природа. Точно обратното, фактори като територията, населението, езикът и културата имат огромно значение за възникването, съществуването и оцеляването на националните общности. Те са градивните елементи на всяка една нация – било то в Модерната епоха, в Средновековието, или ако сме склонни да приемем за правдоподобни вижданията на последователите на примордиализма – дори и в Античността. При все това *архитектурният план* на националната общност, начинът, по който всеки съставен елемент бива подреден в социалната конструкция на нацията, остава продукт на човешкия ум.

Като модел на социална организация, нацията се намира в постоянна *двупосочна* връзка със заобикалящата я действителност. От една страна, тя търпи изменения и непрекъснато трябва да се приспособява към новостите, пред които я изправя политическото, икономическото, технологичното и културното развитие на човечеството. От друга страна, самият национален

модел оказва съществено влияние върху социума. Нацията има неизброими проекции в почти всички сфери на обществения живот – политиката, правото, науката, спорта и мн. др. За да бъде разкрита материалната (обективна) същност на националната общност, тя трябва да бъде поставена в конкретен контекст. Нацията може да бъде опозната, като бъдат подложени на анализ белезите, които тя оставя върху вътрешнодържавния и международния живот. Ето защо, за да бъдат изследвани отношенията между националната идентичност и европейската интеграция, не трябва да се изхожда от статично разбиране за същността тези два социални феномена, а напротив – трябва да се установи как те съществуват едновременно и до какви метаморфози в същността на всеки един от тях довежда интеракцията помежду им.

2.2. Исторически корени на европейската интеграция след края на Втората световна война. Отношението *нация – интеграция* в зората на обединителните процеси на Стария континент

Анализът на ранната история на трите Европейски общности и на факторите, допринесли за тяхното учредяване и по-късно развитие позволява да се заключи, че възникналата през 50-те години на XX в. интеграционна конструкция няма за цел или функция да измени или заличи националните идентичности на участващите в нея държави. Нито федералистите, чиито идеи имат съвсем ограничено влияние върху процеса на учредяването на ЕОВС, ЕИО и ЕОАЕ, нито привържениците на функционалното интегриране на Континента, нито правителствата, взели участие в преговорите по създаването на трите Общности, нито САЩ, които насърчават „европейското изграждане“ през неговите ранни години, планират създаването на „постнационална“ общност, в рамките на която националните специфики на държавите учредителки да бъдат заличени.

Подобно историографско и теоретично обобщение, разбира се, има изцяло дескриптивен характер и се отнася изключително до периода на първите десетилетия на европейската интеграция. То не отчита въздействието върху националните идентичности, което имат обединителните процеси след първоначалното укрепване на Европейските общности през 50-те и 60-те години на ХХ в. Дългосрочният ефект на интеграцията върху националната идентичност на държавите членки, както и обратно – влиянието на националната идентичност върху обединителните процеси, могат да бъдат установени единствено като се проследят връзките помежду им в хода на развитието на общностната (а по-късно вече – съюзна) конструкция.

Извършването на подобно проучване при все това изисква предварително да бъде фиксирана аналитична плоскост, на чиято основа да бъде изследван дискурсът *нация – интеграция*. Контактът между националната идентичност и обединителните процеси обхваща твърде широк спектър от отношения (политически, културни, социални, правни и др.), които трудно могат да бъдат разгледани в рамките на един самостоятелен труд. Фокусът на настоящото изследване е съсредоточен върху отношенията между националната идентичност и интеграционните процеси, реализиращи се на равнището на правната система на Европейския съюз. Последната е възприета като „лабораторна среда“, позволяваща ни да проследим как националната идентичност и интеграцията придобиват конкретен материален образ под формата на права, задължения, институции и процедури, както и да проверим дали те биха могли да съществуват успоредно или напротив – взаимодействието помежду им е обречено на конфликт.

Продължаващото вече повече от половин век развитие на обединителните процеси на Континента създава благоприятни условия за изучаването както на нацията, така и на европейския интеграционен

проект. Задълбочаването на интеграцията учестява многократно контактите между съюзната система и националната идентичности, което създава стимул за държавите членки (и техните народи) да дефинират своите национални специфики чрез правни средства, позволяващи тяхната защита в рамките на ЕС. Така под формата на норми и принципи нациите придобиват материален образ и биват изпълнени с конкретно правно съдържание, което може да бъде установено по емпиричен път. Определянето на националните идентичности на държавите членки в контекста на съюзното право носи и друга полза. То ни позволява да очертаем действителните „външни граници“ на европейската интеграция, а също така и да получим яснота относно политико-правната същност на ЕС и неговите държави членки.

2.3. Защита на националната идентичност в правото на ЕС.

Особености и функции на клаузата за зачитане на националната идентичност (чл. 4, пар. 2 ДЕС). Опити за правно дефиниране на „националната идентичност“.

Понятието „национална идентичност“ навлиза в речника на съюзното право с Договора от Маастрихт (1992) във връзка с въведеното изрично задължение за зачитане на националните идентичности на държавите членки (чл. F, пар. 1 ДЕС). Появата на подобен текст в първичното право на ЕО/ЕС на този етап от развитието на интеграционните процеси не е случайно. Две причини обуславят необходимостта от записването на тази норма в учредителните договори.

Първата от тях е свързана с историческия контекст на 1992 г. Това е период на повсеместен подем на национализма и препотвърждаване на водещата роля на националните държави в международния ред. Обединението на Германия, крахът на социалистическия

интернационализъм и избухването на етнонационалните конфликти в бившата СФРЮ демонстрират устойчивостта на националната идентичност, както и централната роля, която тя продължава да играе за самоопределението на индивидите и формирането на техните политически нагласи. По тази причина въвеждането на изрично задължение за зачитането на националната идентичност в текста на Договорите, а по-късно и в Хартата на основните права на ЕС (ХОПЕС), не буди учудване сред съвременниците на Маастрихтския договор и години наред остава встрани от фокуса на повечето изследвания, посветени на съюзното право.

Втората причина, обуславяща въвеждането на КЗНИ, е пряко свързана с политико-правната еволюция на Европейските общности и създаването на Европейския съюз. Въвеждането на текст, задължаващ изрично ЕС да зачита националните идентичности на държавите членки свидетелства за притесненията, които буди ускореният ход на обединителните процеси сред държавите членки. От тази гледна точка, КЗНИ може да бъде разглеждана като израз на волята на държавите членки да съхранят своето автономно съществуване, издигайки юридическа преграда пред трансформирането на Общностите и новосъздадения Съюз във федерация.

В началото на 90-те години държавите членки за първи път се виждат изправени лице в лице с големия въпрос на европейската интеграция, а именно – съвместима ли е тя с по-нататъшното им съществуване като „националните държави“. Съчетавайки безпрецедентен трансфер на компетенции с установяването на система от „компенсаторни“ правни механизми, предназначени да запазят междуправителствения характер на европейската интеграция, Договорът от Маастрихт показва, че правителствата на държавите членки на ЕС, запазват подкрепата си за интеграцията, но само при условие, че тя не влиза в конфликт с техни

основополагащи (конституционни) особености. Задължението за зачитане на „националната идентичност“ представлява пряко отражение на търсеният с ревизията от 1992 г. *modus vivendi* между интеграцията и модерната държавност. От една страна, то е израз на желанието на държавите членки да запазят интеграционната конструкция и да продължат нейното развитие, а от друга – то поставя условията, при които това трябва да се случва. Въвеждането на задължението за зачитане на националната идентичност показва, че държавите членки нямат желание да фиксират *a priori* пределите на развитие на европейската интеграция, а напротив – желаят това да се случи по естествен път в хода на обединителните процеси. С тази цел в юридическия речник на Договорите бива въведено понятието „национална идентичност“. Преведена на правен език и изпълнена с конкретно (правно) съдържание, концепцията за „идентичността“ очертава политико-правните контури на ЕС.

След неколкочратни текстови ревизии *клаузата за зачитане на националната идентичност*, бе поместена в чл. 4, пар. 2 ДЕС. Тази разпоредба заема особено място в корпуса на първичното право на ЕС. През изминалите вече повече от петнадесет години след Договора от Лисабон (2007) бе натрупано солидно количество съдебна практика, в рамките на която Съдът в Люксембург хвърли светлина върху правната същност и функции на КЗНИ.

На първо място, следва да бъде подчертано, че разпоредбата на сега действащия чл. 4, пар. 2 ДЕС не предоставя на държавите членки възможност да се отклоняват от задължението си да прилагат съюзното право с предимство спрямо противоречащи му норми на вътрешното право, дори и такива, имащи конституционен характер. Независимо от засилващия се интерес на конституционните юрисдикции на държавите членки към КЗНИ, в която някои от тях виждат допълнителна гаранция за прилагането на принципа на предоставената компетентност, както и

свидетелство за нормативната връзка между принципа на примата и конституционното право, СЕС никога не е допуснал държава членка да остави неприложена съюзна норма, която засяга по един или друг начин националната ѝ идентичност. Функциите на клаузата следователно трябва да бъдат анализирани в съвсем друга светлина. Разпоредбата на чл. 4, пар. 2 ДЕС представлява „съюзен“, а не конституционноправен инструмент за защита на националната идентичност. Като такъв, тя не влиза в колизия с примата на правото на ЕС и дори може да се каже, че гарантира прилагането му в особените случаи на колизии между съюзни норми и норми на вътрешното право, имащи отношение към националната идентичност на държава членка.

Съществуват две основни хипотези, в които КЗНИ би могла да модифицира прилагането на съюзното право, за да се осигури зачитането на националната идентичност на държава членка.

Първата от тях засяга контрола за конституционност на производното право на ЕС. Тъй като разпоредбата на чл. 4, пар. 2 ДЕС съдържа договорно *задължение*, тежащо на всички институции, органи, служби и агенции на Съюза, тя може да бъде използвана като правно основание за пълната или частична отмяна на вторичноправен акт, който ѝ противоречи. Прилагането на КЗНИ в този случай обаче е свързано с някои съществени пречки. От една страна, отмяната на акт на институция на ЕС на основание нарушаване задължението по чл. 4, пар. 2 ДЕС би било изключително трудно, тъй като концепцията за „националната идентичност“ варира в зависимост от държавата членка, претендираща за наличието на нарушение, а от друга – подобна отмяна вероятно би създавала предпоставки за конфликт между Съда и нормотворческите институции на ЕС, които, приемайки оспорвания акт, са съумели да установят по политически път определен баланс между националната идентичност на държавите членки и интересите на Съюза. По тези и други причини СЕС се

въздържа, поне засега, от прилагането КЗНИ в рамките на осъществявания от него контрол за конституционосъобразност и до момента не е отменял акт изцяло или частично поради нарушение на чл. 4, пар. 2 ДЕС. Ето защо, както е видимо и в досегашната практика на СЕС, основното приложно поле на задължението за зачитане на националната идентичност се оказва правният режим на Общия пазар.

Анализът на случаите на позоваване на КЗНИ във връзка с прилагането на свободите на движение, показва, че съюзната юрисдикция не признава на установеното в чл. 4, пар. 2 ДЕС задължение качеството на абсолютна дерогация. Съображения, свързани с националната идентичност, биха могли да доведат до правомерно ограничаване на дадена свобода в съответствие с установените от СЕС правила, а именно – под формата на допустими *„императивни съображения от общ интерес“* или като *„легитимни интереси“*, включени в обхвата на договорните дерогации и винаги след извършен съответен тест за пропорционалност. Във всеки конкретен казус съюзният съдия претегля интереса на ЕС, свързан с ефективното функциониране на Общия пазар, спрямо претендираното засягане на националната идентичност, търсейки баланса между двете. Това показва, че съображенията, свързани с националната идентичност на държавите членки, не се възприемат от Съда като по-висш разред съюзни ценности, по отношение на които следва да се прилагат специални правила. СЕС не отстъпва от общия си подход на разрешаване на казуси в материята на Общия пазар дори когато чрез КЗНИ се търси защита на основни права, предоставени на индивидите по силата на конституционни норми.

Оттук може да се направи заключението, че задължението за зачитане на националната идентичност изпълнява специфична функция в правната система на ЕС. Разпоредбата на чл. 4, пар. 2 ДЕС е предназначена да регулира случаите, в които правото на ЕС засяга по непропорционален

начин националните идентичности на държавите членки. Начинът, по който СЕС осъществява тази функция, разрешавайки конфликти между съюзни норми и съображения, свързани с националната идентичност, както и в контекста на осъществявания от него контрол върху актовете на останалите институции, органи, служби и агенции, се характеризира с някои слабости. Договорите и съдебната практика не създават ефективен механизъм за прилагане на КЗНИ, от който да се ползват заинтересованите държави членки и частноправни субекти. Принуден да прилага наличната договорна уредба, СЕС следва *ad hoc* подход, при който изходът от всяко изрично позоваване на чл. 4, пар. 2 ДЕС най-често се решава в рамките на недотам ясен тест за пропорционалност.

Централният правен проблем, свързан с прилагането на КЗНИ, при все това остава този за дефинирането на понятието „национална идентичност“, което в крайна сметка представлява критерият, спрямо който следва да се извършва преценката относно изпълнението или неизпълнението на предвиденото в чл. 4, пар. 2 ДЕС задължение. Към настоящия момент липсва общоприета дефиниция за „националната идентичност“ в правото на ЕС. Съдът на ЕС, който е единствената юрисдикция, компетентна да определи правното съдържание на понятието „национална идентичност“, следва „*case-by-case*” подход. Съюзният съд отчита възгледите на останалите участници в дискурса за националната идентичност (Генералните адвокати и конституционните юрисдикции на държавите членки), но в крайна сметка решава напълно автономно дали и кога дадено съображение, приведено от държава членка, може да бъде квалифицирано като елемент от „националната идентичност“. В досегашната си практика СЕС е квалифицирал като съображения, свързани с националната идентичност по смисъла на чл. 4, пар. 2 ДЕС, както политико-институционални специфики на държавите членки, така и техни културни особености. Активирането на защитния механизъм на КЗНИ при

все това изисква въпросните съображения да бъдат нормативно закрепени под една или друга форма в конституционното право на държавите членки. Общият извод, който може да се направи, е, че Съдът в Люксембург възприема предпазлив и донякъде непоследователен подход при тълкуването на понятието „национална идентичност“. И когато допуска, и когато отказва квалифицирането на дадена национална мярка като елемент от „националната идентичност“, СЕС прави това, без да мотивира своята позиция, което води до липсата на правна сигурност при тълкуването и прилагането на чл. 4, пар. 2 ДЕС. По тази причина наличната съдебна практика не ни позволява да очертаем точно и окончателно кръга от национални (конституционни) норми и принципи, защитими по реда на КЗНИ.

В същото време, макар и да не съществува ясно установено определение на понятието „национална идентичност“ в правото на ЕС, Договорите и съдебната практика очертават достатъчно отчетливи предели за неговото дефиниране. В практиката на СЕС не може да бъде открит случай, при който КЗНИ да е била приложена в защита на конституционна норма или принцип на държава членка, която да се намира в конфликт с някоя от посочените в чл. 2 ДЕС ценности на Съюза. До момента съюзният съдия никога не е квалифицирал национални мерки, легитимиращи форми на краен национализъм, шовинизъм или етническа дискриминация, като съображения, свързани с „националната идентичност“ по смисъла на чл. 4, пар. 2 ДЕС. На тази основа може да се направи извод, че съгласно сега действащото право на ЕС дефинирането на понятието „национална идентичност“ се извършва в ценностните рамки, заложиени в чл. 2 ДЕС. Докато ценностният фундамент на съюзното право не бъде изменен посредством ревизия на учредителните договори, по реда на КЗНИ ще може да бъде търсена защита единствено и само на конституционни норми и принципи, съответстващи на съюзните ценности.

Участието в интеграционните процеси следователно не изисква от държавите членки да се откажат от своите национални идентичности, а единствено да ги съобразят с договорените от самите тях основни ценности, върху които се гради съюзната конструкция. Пред държавите, които съзират непреодолим конфликт между собствените им национални идентичности и ценностното ядро на ЕС, съществуват две правни възможности за поведение – (1) да инициират изменение на чл. 2 ДЕС или (2) да преустановят участието си в интеграционните процеси (чл. 50 ДЕС). До момента, в който една от тези две хипотези не стане факт, дефинирането и зачитането на националната идентичност в правото на ЕС следва да се осъществява в съответствие със сега съществуващата ценностна рамка, установена в чл. 2 ДЕС.

2.4.Роля на КЗНИ за определянето на политико-правния статус на ЕС и на неговите държави членки. Европейска и национална идентичност.

Общият анализ на първичноправната рамка на ЕС позволява да се заключи, че държавите, вземащи участие в интеграционните процеси, запазват своята „държавност“ и продължават да съществуват като самостоятелни субекти на международното право. Учредителните договори третираат държавите членки именно в качеството им на „държави“, а не като регионални подразделения на Съюза или субдържавни формирования. При все това политико-правният статус на държавата членка не е изцяло сравним с този на държава, която не взема участие в процесите на европейска интеграция. Членуващите в ЕС държави са носители на специфични права и задължения, които за момента остават без аналог в международното право.

Особено място сред тях заема принципът на зачитане на националната идентичност, който представлява една от най-значимите отличителни черти на съюзната конструкция. Последният не замества принципа на националния суверенитет, а се прилага успоредно с него, изпълнявайки функцията на правно средство за постигане на равновесие между съюзното право и националните правни системи. Разпоредбата на чл. 4, пар. 2 ДЕС е основна предпоставка (и условие, поставено от държавите членки) за ефективното функциониране и по-нататъшно развитие на ЕС. Въвеждането и утвърждаването на задължението за зачитане на националната идентичност в Договорите е свидетелство за това, че интеграционните процеси не поставят под въпрос, а единствено трансформират политико-правните устои на държавите членки. Последните запазват качеството си „*държави*“, тъй като съюзното право не заличава атрибутите на тяхната „*държавност*“, но успоредно с това те представляват съставни елементи на едно по-мащабно политико-правно тяло (ЕС), в което са „*интегрирани*“.

Въвеждането на КЗНИ в текста на Договорите допринася също така за определянето на политическата и правна природа на европейския интеграционен проект. Действието на специално задължение за зачитане националните идентичности на държавите членки, поне към настоящия момент, свидетелства, че ЕС не представлява и не цели да бъде „*постнационална*“ конструкция. КЗНИ, заедно с редица други специални норми и принципи, присъстващи в текста на Договорите, гарантират, че държавите членки остават начело на интеграционните процеси. Следователно всяко твърдение за постепенното трансформиране на Съюза във федерация или конфедерация е юридически неаргументирано. Анализът на действащата договорна рамка на ЕС извежда на преден план две основни теоретични концепции за дефинирането на ЕС – тази за „*Федерацията на държави*“ и тази за „*международната организация*“.

Двете концепции представляват продукт на алтернативно тълкуване на една и съща правна рамка, съдържаща се в първичното право на ЕС. Първата концепция акцентира върху спецификите на Съюза, отличаващи го от останалите форми на междудържавно сътрудничество, докато втората е продукт на един по-консервативен (стоящ по-близо до международното публично право) подход за изследване на политико-правните характеристики на интеграционната конструкция, който отдава много по-голямо значение на приликите между ЕС и съществуващите междуправителствени организации. И двете концепции са подкрепени от солидно количество правни аргументи. Принципът на зачитане на националната идентичност може да се разглежда едновременно като знак за постепенното „федерализиране“ на Съюза и като черта, характеризираща го като международна организация. Изборът между единия или другия теоретичен модел следователно остава по-скоро въпрос на индивидуалната преценка на всеки изследовател относно посоката на развитие на европейската интеграция. Застъпената в този труд позиция е, че ЕС запазва качеството си на международна организация, която при все това се характеризира с редица специфики, които поне към настоящия момент не могат да бъдат открити у други институционализирани форми на междудържавно сътрудничество. Подобно виждане дава възможност Съюзът да не бъде откъснат изцяло от сферата на международното право, което пък на свой ред позволява неговата оригиналност да бъде изследвана и приложена във връзка с развитието на други регионални и универсални международни организации.

Извършеният анализ на политико-правната конструкция на ЕС разкрива също така интересна перспектива върху актуалния научен и обществено-политически дебат за европейската идентичност. Дисертационният труд аргументира тезата, че европейската идентичност трябва да се изследва най-вече през призмата на политическите цели на

интеграционните процеси, сред които със сигурност не фигурира възпроизвеждането на модела на националната държава на континентално равнище. ЕС представлява обединение на демократични държави, водени от желанието да установят траен мир помежду си и да осигурят материално благоденствие на своите народи. Политическото пространство, което възниква в неговите рамки, няма характеристиките на национална общност. То не се основава на културна хомогенност, а на общи ценности, цели и интереси. За разлика от отношенията между участниците в националната общност, която е преимуществено емоционална и черпи сила от чувството „културната интимност“, връзката между членовете на европейското политическо пространство има най-вече рационален характер. Идентификацията с ЕС е идентификация с неговото ценностно ядро и цели, както и със средствата за тяхното реализиране. Поради спецификите на своята политико-правна природа Съюзът освен това е лишен от институционални и правни средства, чрез които би могъл да влияе ефективно върху формирането политическия мироглед на своите субекти. За обикновения гражданин на Съюза интеграционната конструкция продължава да бъде повече или по-малко непонятна, а оттук и трудна за „обикване“. Европейската идентичност следователно не стои на една равнина с националната такава. Тя не притежава сложния, едновременно рационален и емоционален, заряд на връзката между нацията и индивида, за да я заличи и замести. Това положение, разбира се, би могло да претърпи съществена промяна под въздействието на вътрешносъюзни и на по-мощни – външни за ЕС, сили. Навлизането в подобно, безспорно бъдещо интерес, направление на прогнози и разсъждения обаче не е съвместимо с целите на настоящия труд. Неговият фокус е Съюзът в неговите сегашни, изложени в Договорите, политически и правни параметри. А те, както е засвидетелствано в настоящия труд, позволяват да говорим за европейската идентичност, в най-добрия случай

като придатък към съществуващите национални идентичности на държавите членки.

3. ПРИНОСНИ МОМЕНТИ:

- 1) Приносен характер има и извършеният в дисертацията анализ на научния дебат за произхода и същността на нациите, който завършва със заключението, че съвременната хуманитарна наука продължава да бъде неспособна да произведе обща теория за нацията. На тази основа е защитено виждането, че към изследването на проблема за зачитането на националната идентичност в правото на ЕС, добил особена актуалност през последното десетилетие, не трябва да се подхожда, като се заимстват наготово постулатите на едно или друго учение за нацията. Феноменът на националната идентичност остава неизяснен в науката, поради което нейните достижения не могат да бъдат използвани безкритично в материята на правното регулиране.
- 2) Изследването предлага също така анализ на историята на следвоенните интеграционни процеси от края на Втората световна война до 60-те години на XX в. през призмата на въпроса за отношението *интеграция – национална идентичност*. Прегледът на основните факти, процеси и движещи сили, довели до създаването и укрепването на първите Европейски общности (ЕОВС, ЕИО и ЕОАЕ) позволява да се заключи, че между интеграционния модел, възникнал в Западна Европа, и националните идентичности на участващите в него държави не съществува изначално противопоставяне.
- 3) Настоящото изследване все още е единственото на български език, което прави обзорен анализ на всички средства за защита на националната идентичност в правото на ЕС, поставяйки КЗНИ в контекста на общата правна рамка на учредителните договори. Аргументирана е тезата, че задължението, въведено с Договора от Маастрихт (1992) и намиращо се понастоящем в текста на чл. 4, пар.

2 ДЕС, е само един (безспорно най-видим) механизъм за опазването на националната идентичност на държавите членки в съюзното право. На разположение на членуващите в ЕС държави обаче остават ред други юридически механизми, които са предназначени да гарантират техни конституционни, политически, културни, езикови или религиозни специфики. Авторът защитава виждането, че „националната идентичност“ на държавите членки винаги е била обект на протекция в интеграционната правна система. Сравнително късното въвеждане на КЗНИ е продиктувано от задълбочаването на интеграционните процеси. С разпоредбата на чл. 4, пар. 2 ДЕС се създава общ механизъм за тази защита, който се добавя към вече действащите юридически механизми за опазване на националната идентичност.

- 4) Специално внимание в дисертационния труд е отделено на проблема за дефинирането на понятието „национална идентичност“ в правото на Европейския съюз. В тази връзка е разгледана практиката на трите участника в съюзния дискурс за идентичността, а именно – Съдът на ЕС, неговите Генерални адвокати и националните конституционни юрисдикции. Заключение на автора е, че към настоящия момент не може да бъде установено с точност съдържанието на понятието „националната идентичност“ по смисъла на чл. 4, пар. 2 ДЕС. Не може да се твърди, че в своята практика СЕС, който е *ultima ratio* при тълкуването на КЗНИ, застава зад точно определена концепция за нацията, присъща на някоя от разгледаните в труда теории. При все това анализът на съдебната практика по прилагането на КЗНИ разкрива някои закономерности в решенията на Съда по чл. 4, пар. 2 ДЕС, от които става ясно, че като елементи, свързани с националната идентичност не могат да бъдат защитавани национални мерки

(норми, принципи или практики), които противоречат на ценностите на ЕС, записани в чл. 2 ДЕС. На тази основа е направено и заключението, че макар и до този момент умело да заобикаля задачата да изложи собствена обща концепция за „националната идентичност“, Съдът в действителност поставя ценностни предели на дискурса, възпрепятствайки държавите членки да търсят защита по реда на КЗНИ на конституционни норми и принципи, които не се вписват в либерално-демократичния дух на чл. 2 ДЕС.

- 5) Като допълнителен приносен момент може да бъде посочен опитът за определяне на политико-правната същност на ЕС през призмата на задължението за зачитане на националната идентичност и наличната по неговото прилагане практика на Съда в Люксембург. В дисертационния труд е аргументирана теза, според която, макар и без прецедент в международното право, разпоредбата на чл. 4, пар. 2 ДЕС не следва да се възприема като свидетелство за превръщането на ЕС в същностно нов тип наддържавно формирование. Клаузата за зачитане на националната идентичност представлява допълнителна гаранция за опазването на основните политически, правни и културни устои на държавите членки на ЕС. Нейното въвеждане свидетелства за дълбочината на протичащите в ЕС интеграционни процеси. При все това анализът на съдържащото се в чл. 4, пар. 2 ДЕС задължение в контекста на цялостната първичноправна рамка показва, че съюзната конструкция остава свързана с международното право. ЕС следователно може да бъде определен като международна организация в напреднал стадий на развитие, чийто модел би могъл да послужи за задълбочаването на обединителните процеси в рамките на други универсални или регионални международни

организации, а специфичната му правна рамка – като модел за общото развитие на международното право.

- 6) Настоящият труд формулира също така собствена позиция в рамките на интердисциплинарния дебат за европейската идентичност. Въз основа на направените заключения относно политико-правната същност на ЕС е изразено виждането, според която ЕС успява да генерира единствено рационален тип лоялност към своята правна система и конституционен ред. Според автора европейското самосъзнание има за фундамент съвкупност от универсални (и поради това лишени от културно-исторически символизъм) ценности, които трудно биха могли да доведат до изграждането на емоционални връзки между гражданите и Съюза от типа на тези, съществуващи в рамките на националните общности и държави.

4. НАУЧНИ ПУБЛИКАЦИИ ВЪВ ВРЪЗКА С ТЕМАТА НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД:

- **Ангелов, Димитър.** Клаузата „Кристоферсен” десетилетие по-късно – крачка напред или две крачки назад в изграждането на „все по-тесен съюз между народите на Европа” – В: Сборник научни трудове на Института за държавата и правото, Том XIII, София, ИДП – БАН, 2015, с. 228 – 235, ISSN 1314-6459.
- **Ангелов, Димитър,** Средства за борба срещу дискриминацията на основание расов или етнически произход в правото на Европейския съюз – В: Сборник доклади от международна научна конференция „ООН: Исторически традиции и съвременно право”, Благоевград, УИ „Неофит Рилски”, 2015, с. 701 – 712, ISSN 978-954-00-0058-9.
- **Ангелов, Димитър.** Понятието „национална идентичност” в правото на Европейския съюз. – В: Сборник научни трудове на Института за държавата и правото, Том XIV, София, ИДП – БАН, 2016, с. 248 – 258, ISSN 1314-6459.
- **Ангелов, Димитър.** „Brexit” и бъдещето на европейската интеграция в областта на сигурността и отбраната – В: Сборник доклади от годишна университетска научна конференция (20 – 21 октомври 2016 година), Том 6, Велико Търново, Издателски комплекс на НВУ „Васил Левски”, 2016, с. 133 – 143, ISSN 1315-1937.
- **Ангелов, Димитър.** Конституционни права и национална идентичност в правото на ЕС – В: Сборник с доклади от VII национална конференция на докторантите в областта на правните науки, ИДП-БАН, София, 2017, с. 259 – 265, ISSN 2603-3011.
- **Ангелов, Димитър.** Езиково многообразие и национална идентичност в правото на Европейския съюз – В: България и Европейският съюз десет години по-късно - какво (не)постигнахме?, Софийски университет "Св. Климент Охридски" и Фондация за свободата "Фридрих Науман", София, 2017, с. 228 – 239, ISBN 978-619-90549-8-7.

- **Ангелов, Димитър.** Средства за защита на националната идентичност в първичното право на ЕС – В: Паунов, Х. (съст.). Правото традиции и перспективи, Сборник. София, Сиела, 2018, с. 906 – 923, ISBN 978-954-28-2625-5.
- **Ангелов, Димитър.** Свободното движение на еднополови двойки в Европейския съюз и защитата на националните (конституционни) идентичности на държавите членки. – В: Сборник с доклади от VIII национална конференция на докторантите в областта на правните науки. София, ИДП-БАН, 2018, с. 350 – 362, ISSN 2603-3011.
- **Ангелов, Димитър.** Клаузата за зачитане на националната идентичност и контролът за законосъобразност на вторичното право на ЕС. – В: Пунев, А. и др. (съст.). Сборник с доклади от Докторантска конференция в памет на Доц. д-р Кръстю Цончев. София, УИ "Св. Климент Охридски", 2019, с. 339 – 357, ISBN 978-954-07-4758-3.